

FEATURES OF THE USE OF ADDITIONAL SENTENCES IN TURKIC LANGUAGES IN RECENT TIMES (TURKMEN AND KARAKALPAK)

Pirmatova Nurshat Reyimberdiyeva
Turkmen Language Linguistics 1st Year Master's Degree

Annotation

You can find out in the article the features of the recent use of compound sentences in Turkic languages and their examples in our Turkmen language and Karakalpak languages.

Kalit words: Compound sentences, Dizbekli container, Grain and grain – free containers Karakalpakstan Turkmens, scientists.

TÜRKI DILLERDE GOŞMAÇA SÖZLEMLERİN SOŇKY DÖWÜRLERDE ULANYLYŞ AÝRATYNLYKLARY (TÜRKMEN WE GARAGALPAK) DILLERI MYSALYNDA

Pirmätowa Nurşat Reýimberdiýewna
Türkmen dili lingiwistika 1-kurs magistrant

Annotatsiýa

Siz makalada türki dillerde goşma sözlemleriň soňky döwürlerde ulanylyş aýratynlyklary we olaryň biziň türkmen dilimizde hem-de garagalpak dilleri mysalynda tanyşyp bilersiňiz.

Kälit sözler: Goşma sözlemler, Dizbekli gap, Dänekerli hem dänekersiz gaplar garagalpagystan türkmenleri, alymlary.

Garagalapagystan türkmen millet wekilleri ençe ýyllardan bäri özleriniň dillerini, däp-dessurlaryny ýitirmedik halda oturmly halk bolup galyndy. Ýöne, biz olaryň gepleşigini syn edenimizde ýaşayan ýerlikli obalary aýdyňlaşýar. Sebäbi durnukly özüniň sap, edebi dilinden ýaşayan ýerine garagalpak birneme özgeçeligi bilen tapawutlanýarlar. Şeýlelikde, gepleşikde uly rol oýnaýan dil serişdesiniň aragatnaşygy, dialekti bilen parhyny görkezýär. Muňa sebäp sap türkmen diliniň edebi dilden daşlaşyp galmagy Özbegistan Respublikasynda dürli millet wekilleriniň aralaşyp ýaşamagy ara-gatnaşykda öz täsirini görkezip galan.

Şeýle bolsa-da, türkmenler beýleki millet wekilleri bilen, deň hukukly, agzybir ýaşap gelyärler. Türkmenler hem beýleki milletler ýaly öz ene dilinde okaýarlar, ýokary

bilim alýarlar. Garagalpak döwlet unwersitetinde türkmen dili we edebiyaty bölüminiň açylmagy, şu wagta çenli birnäçe kadrlary taýýarlamagy Özbekistanda türkmen halky üçin uly mümkinçiliginiň bardygyny görkezýär.

Ýokarda agzalan bilim ýurdunyň ýokary taýpaly, öz bilimine eýe bolan mugallymlaryň öz üstünde işlemegi, dilimiz bolan türkmen dilini häzirki döwürde çenli heniz şöhlelendirip gelýändigini hemmämize mälim. Bu ýerde ýyllar dowamynda okap, öz kesbiniň eýesi bolan ýaş kadrlaryň ýurdumyzyň ähli türkmen mekdeplerinde bilim berip gelmekleri hemmämizi buýsandyrýar.

Orta mekdeplerde türkmen diliniň rowajlanmagy, gelip çykyş taryhy bu mesgenden başlanýardyr. Türkmen diline nazar salsak, türkmen sözleriniň beýleki illerinde birnäçe sözleri türkmen diliniň sözlük sastawyna giripdirler. Taryhy wakalar, gatnaşyklar bilen dürli aragatnaşyk sebäpli goňşy halklaryň dilleri birnäçe aýratynlykda şöhlelenendir. Baglansykda geçen bu sözler, dilleriň şol sanda biziň dilimize täze düşüňjeler bilen baýlanyşmagyna ýardam edipdir. Şeýlelikde, taryhy şertler sebäpli dilimiziň geçmiş taryhy ösüşinde birnäçe öwrülişikleriň bolandygy hemmämize mälim.

Türkmen filologiýasy ýönelişinde bilim alyjy talyplar türki dilleriň umumytipologik häsiýetlerini, taryhy rowajlanýş dowamynda bu dilleriň fonetik-leksik, morfologik, sintaktik öwrülşikde ýüze çykan özgerişlerini deňeşdirme esasynda pugta öwrenýärler. Türki diller öz içine gursap alan, birnäçe taryhy maglumatlarda ençeme gardaş dilleri aýdyp geçmek bolýar. Biziň ene dilimiz bolan türkmen dili, garagalpak dili, gazak we özbek dilleriniň häzirki wagtda oturmly halkymyzyň içinde biri-birleri bilen ýakyn ara-gatnaşykda bolup gelýändigini ählimize mälim. Bu dilleriň henize çenli ugurlar boýunça Garagalpak döwlet unwersitetiniň filologiýa bölümünde ençe ýyllardan bäri ýokary taýpaly mugallymlar jedelli hyzmaty esasynda giňden öwrenilip gelýändir. Türkmen dilinde okaýan talyplaryň türki dilleriň taryhy, düýpden ýaýran pudaklaryny ýokary okuw mesgeninde ençeme maglumata eýe boldylar. Türkmen dili barada köp ýyllardan bäri gymmatly zähmet çeken alymlaryň işlerini görmek bolýar. Türkmen diliniň esasy pudaklaryndan biri bolan sintaksisini ylmy taýdan öwrenmekde köp işler edildi.

Bu ugurda aýaman zähmet çeken alymlardan A.P. Poseluyewiskiniň, H.Baýlyýewiň, N.K Dmitriýewiň, P.Azimowyň, A.M. Annanurowyň, M. Hamzaýewiň, G.Saryýewiň atlaryny hormat bilen tutmak mümkin. Alymlaryň işlerine nazar salmak bilen ylmy maglumatlara ser, salyp, sintaksise häzirki zamanda şeýle öwüşgünlik berilendir. (1-18sah)

Sintaksis grammatikanyň bir bölümi bolup, baglansygy, sözleýiş girluşyny öwredýär. Sintaksis adatyça iki bölümden durýär.

a) Söz düzümi;

b) Sözlem.

Şonuň üçin söz düzüminiň sintaksisi we sözlemiň sintaksisi diýip aýdylýar.

Sintaksis söz toparlarynyň grammatiki hyzmatlaryny öwrenmek bilen hem meşgullanýar. Mysal üçin, atlaryň sintaksisi, sypatlaryň sintaksisi we ş.m

Diňe söz düzümleriniň ýa-da sözlemleriň sintaksis däl eýsem, **tekstiň sintaksisi** hem bolup biler. Ondan söz düzümleriniň ýönekeý hem goşma sintaktik bütinligiň gurluş aýratynlyklary öwrenilmän baglanyşykly sözleriň ha uly möçberdäki görnüşleri, ýagny tekstiň gurluşy derňelýär. Tekst bolsa goşma sözlemlerden hem, goşma sintaktik bütinliklerden hem has uludyr.

Ol gepiň nähili ýagdaýda aýdylýanlygy bilen baglanyşykly bolup, goşma sintaktik bitinligiň çäginde daşa çykýar. Teksti dil hem stil taýdan derňew etmekde oňa degişli aýratynlyklary öwrenmegiň möhüm ähmiýeti bar.

Sintaksis öwrenilende, diňe ýazuw edebiyatyndaky mysallara salgylanmak ýeterlik däldir. Munuň üçin janly gepleşiğiň sintaksisini hem gowy bilemek gerek. Aslyýetinde sintaksis gözbaşyny janly gepleşikden alyp gaýdýär. Çünki adamlar sözlemler arkaly pikir alyşýarlar. Sözlemleriň aragatnaşyk hyzmaty biçak uludyr.

Dilde dürli sintaktik gurnamalar ulanylýar. Olar sözleriň, söz düzümleriniň we sözlemleriň grammatikanyň düzgülerine laýyklykda birleşip gelmekleri netijesinde emele gelýärler. Olardan söz düzümleriniň gurnamasy, ýönekeý sözlemiň gurnamasy, goşma sözlemiň gurnamasy ýaly görnüşlerini görkezmek bolar.

Sintaktik baglanyşyk diýlende söz düzüminiň we sözlemiň bölekleriniň arasyndaky baglanyşygyna düşinilýär. Ol iki hili bolýar.

a) Düzmeli baglanyşyk

b) Eýerjeňli baglanyşyk

Düzmeli baglanyşyk deňdeş agzalary we düzmeli goşma sözlemiň böleklerini baglanmaga hyzmat edýär. Muňa her bir gysym gumy zer, göwher, dür Özbekistan diýerler. Bu topragyň üsti hem hazyna. Bu toprakda ýylyň ähli paslynda önüm önýär, hasyl ýygnaýar, atan her bir dänäň müň bolup gaýdyp gelýär.

Eýerjeňli baglanyşyk biri beýlekisine garaşly sözleri we sözlemleri baglamaga gatnaşýar. Bu toprakda kesewiňi dürten ýeriň bagy-bossan bolýar, ýaýyňdan okuňy gaçyrsaň, bu toprak altynbaş bugdaý öndürýär, söz gaçyrsaň, dana pähim bolup galkynýar bu toprak, ýaşasaň ryşgal-bereket bolup galkynýar bu toprak.

Şeýlelikde, sintaktik serişdeler, ugurlar biri-birine baglylykda dürli düzülen akymlara daýanyp öwrenmek has-da uludyr.

Bu sintaksis meseläni soňlap bolmajak, şahalary sepleşmek bilen aýdyň duýulup durýar. Men elbet-de mowzukdan daşlaşmadyk halda häzirki zaman türkmen dili

sintaksisinden öz ornuny alan “Türkmen dilinde goşma sözlemiň ulanylyşy barada nygtap geçjek”

(Häzirki zaman türkmen dili sintaksis) sahypa 217-218

Goşma sözlem. (Umumy maglumat).

Sözlemler gurluşyna görä iki sany uly topara: ýönekeý hem goşma sözlemlere bölünýärler. Sözlemiň esasyny, habarly gatnaşyk düzýän bolsa, ýönekeý sözlemde şol bir sany bolýar we sözlemiň merkezini eme getirýär. Ol sözlemiň esasy ölçeg birligi hökmünde hyzmat edýär we onuň sözlem görnüsünde ýüze çykmagyny kepillendirýär. “**Howa maýlady**”. **Maşyn** garaňkylygyň içine **siňip gitdi**. Indi meniň **ýüregim** abat mator ýaly parahat **gürsüldeýärdi**. **Beýnim çölün** howasy ýaly **tämizdi**”. (N.Jumaýew “ýuwaş gelin”)

Adatça ýönekeý sözlem-sada pikiri, goşma sözlem çylşyrymly pikiri aňladýar diýip düşündirýärler. Emma munuň özi onçakly dogry däldir. Çünki ýönekeý sözlemiň hem örän çylşyrymly pikiri aňladyp gelýän halatlary seýrek bolmaýar. Munuň özi aýratyn hem deňdeş we ýaýbaňlandyrylan agzaly ýönekeý sözlemler üçin häsiýetlidir: “**Magtymguly** baryp ýawynyň boýnuny, ýagrynsyny **sypalaşdyrды**, ýalyna ilen çöp-çalamlary **aýyryşдыrды**. Agylyň gapdalynda ýatan keçäni alyp onuň üstüne **atды**, biline **çeki çekди, irişmeledi**. Soňra öýün gapdalynda ýatan orak bilen ýipi aldy-da, ýabyny idip, ilerligine ilerligine - **Gürgen** derýasyna bakan **ugrady**.”

Gürgen obadan atgaýtarym uzaklykdady. Derýa bilen obanyň gündogardan günbatara süýnüp gidýän **alaň bardy**. Alaňy iki bşwsüp, derýa bakan kötel **ýol gidýärdi**. Ýol bilen aşak **inen ýeriň** birwaglar joşup akan, emma häzir taňkyrap ýatan köne heň, grammatik taýdan özbaşdaklyklaryny belli bir derejede ýetirp, goşma sözlemiň düzim bölegi şeklinde ulanylýarlar. Şunlukda goşma sözlem many heň hem grammatiki taýdan bitewidir. Eger şeýle bolmasa, goşma sözlemiň dilde geregi hem bolmazdy. Onda sözlemleri goşup, birikdirip ulanman, olary aýratynlykda ulanybermeli bolardy. Emma goşma sözlemler, diliň pikirlenmäniň ösüşi netijesinde zerurlyk arkaly ýüze çykydyrlar. Şonuň üçin hem bularyň sözlem diýip atlandyrylmagy diňe bir amaly taýdan sözlemleri biri-birine baglamak bilen çäklenmän eýsem olardan birleşip, bölünişik, garsylyk sebäp netije ýaly dürli many gatnaşyklarynyň ýüze çykmagyny hem üpjün edýärler. Şeýlelikde, goşma sözlemler grammatiki taýdan neneňsi baglanyşýanlygyna garap üç bölünýärler.

1. Düzmeli goşma sözlem.

2. Eýerjeňli goşma sözlem.

3. Baglaýjysyz goşma sözlem.

Düzmeli goşma sözlem (Gysgaça maglumat)

Düzmeli baglaýjylar arkaly baglanyşýan goşma sözlem diýilýär.

Adatça düzmeli goşma sözlemler deň hukukly ýönekeý sözlemleriň birleşip gelmegi arkaly emele gelýärler. Bularyň her birini özbaşdak ulanmak mümkin bolýar diýip aýdylýar. Şunuň özi onçakly dogry däl. Çünki düzmeli goşma sözlemleri hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň hyzmatlary bütinleý birmeňzeş däl, has beteri hem olary olary özbaşdak ulanmak bolmaz. Dogry bularyň biri beýlekisine tabyn bolman her haýsy belli bir derejede özbaşdaklyklaryny saklaýarlar. Şu babatda olaryň şu babatda olar düzüm bölekleri ýönekeý sözlemlere gaty ýakyndyr. Emma munuň özi düzmeli goşma sözlemleri hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň arasynda hiç bir hili umumylyk ýok diýildiği däl. Eýsem olaryň manysynda içki taýdan wagt, orun, netije, şert ýaly dürli gatnaşykaryň barlygy äşgär duýulýar. Düzmeli goşma sözlemleri hasyl edýän ýönekeý sözlemleri baglap gelýän düzmeli baglaýjylary aýtmanymyzda hem bularyň düzüm bölekleri üçin umumy bolan aýyklaýjy agzanyň başda ulanylmagy hem şuny şaýadydyr:

“**Bu gije** gabyrystanlykda boldular, emma gözlerine uky gelmedi”. (Mollanepes Zöhre-Tahyr): “**Garly ussa howlyň derwezesinen içine ätlän** badyna, jaýlaryň biriniň işigi giňden açyldy we ýüpekli hywa donyny egnine ýasgynçak atan Gulman baý eýwana çykdy”. (G. Kulyýew. Ýowuz günler). Şu mysallardaky “bu gije” hem “Garly ussa howlyň derwezesinden içine ätlän badyna” diýen sözler düzmeli goşma sözlemleriň iki bölegi üçin hem umumy aýyklaýjy agza bolup, sözlemleriň ikisinde ýüze çykýan hereketiň bir wagtda bolup geçýändigini bildirýärler.

Şunuň bilen bilelikde bu maglumatlara eýe bolup ýazga geçirilen kitabynda goşma sözlemleriň birnäçe ugurlara bölünişlerini we giňden ýaýrandygyny nygtap geçmek bolar.

Şeýle hem ýokarda sanap, bölüp geçilen goşma sözlemi öz gezei bilen “Eýerleňli goşma sözlem”de öwrenip geçeliň.

(Häzirki zaman türkmen dili. Sintaksis)

“Eýerjeňli goşma sözlem

Eýerjeňli goşma sözlemdäki umumy maglumaty kesgitlemek türki dillerde in kyn hem jedelli meseleleriň biridir. Nähili sözlemi eýerjeň sözlem hasaplap bolar? Eýerjeňli sözlem bolmak üçin neneňsi şertleriň göz önünde tutulmagy zerur? Has takyklyk aýdanynda şahs görkezmeýän şekiller: ortak işlikler, hal işlikler, iş atlary eýerjeň sözlemiň habary bolup bilerlermi? Ynha şu meseleler boýunça türkışynaslaryň arasynda dürli pikirler, her hili garaýyşlar bar.

Eýerjeňli goşma sözlem meselesi boýunça türki dillerde dowam edýän garaýyşlary, esasan, üç sany uly topara bölüp görkezmek mümkin.

Birinji toparyň tarapdarlary. N.F Katanow, N.I Aşmarin, W.A Gordlewiskiý we başgalar şahs görkezmeýän şekilleri işliklere bölmek boýunça analizleseler, ikinji

toparyň tarapdarlary A.N Samaýlowiç, N.K Dmitriýew, N.Z Gajyýewa we başgalar eýerjeň sözlemm özbaşdak eýesi bolanda ýokarky hili öwrülmeleri eýerjeň sözlem hasaplamak bolar diýen pikire eýerýärler. Üçünji toparyň tarapdarlary N.P Drenkowa, A.N Konow, N.A Baskakow, M.S Şiralyýew we başgalar eýerjeň sözlem bolmak üçin habaryň şahs görkezýän şekilde gelmegi zerurdyr diýen ýörelgeden ugur alýarlar. Diýmek bu agzalar awtor ýazyjylaryň jedelli çekeleşiginiň orta taşlanan pikirleriniň hemmesi ünsümizi tartman galmadyk galmadyk halda. Häzirki zaman türmen dili sintaksis kitabynda binäçe meseleler bilen ugurlaşandyrlar .

Esas salynan umumy maglumat boýunça eýerjeňli goşma sözlem barada şeýle ulgamlaşdyrlandyr.

(Häzirki zaman türkmen dili. Sintaksis) sah 240-245.

Eýerjeňli goşma sözlemiň gurluşy

Eýerjeňli baglanyşyk esasynda düzülip , biri beýlekisine garaşly ulanylýan sözlemlere **eýerjeňli goşma sözlem diýilýär**. Eýerjeňli goşma sözlemlerde adatça biri baş pikiri aňladyp, garaşly sözleme garanda özbaşdak häsiýete eýe bolýar muňa **baş sözlem diýilýär**. Beýlekisi bolsa grammatiki hem-de many taýdab garaşly bolup , oňa eýerip gelýär. Oňa **eýerjeň sözlem diýilýär** – “ Meniň atyp çapara gitjek bolsa , şonuň bilen meniň körpe oglum gitsin , atym näme bolsa ,oglum hem şonuň bilen bile bolsun ...” (A.Gowşudow Saýlanan eserler).

Eýerjeňli goşma sözlemlerde adatça eýerjeň hem baş sözlemleriň hyzmatlary meňzeş bolmaýar. Baş sözlem esasy hyzmaty ýerine ýetirýän bolsa, eýerjeň sözleme oňa garaşly bolup gelýär. Baş sözlem eýerjeň sözleme garanda many taýdan hem grammatiki taýdan hem özbaşdak häsiýete eýedir . Eýerjeň sözlem bolsa munuň tersine , baş sözleme tabyn ýagdaýda ulanylýar.

Şeýlelikde eýerjeňli goşma sözlemleriň dürli görnüşlerini özlerine mynasyp bolan mysallary arkaly deňeşdirip öwrenmek mümkin.

Grammatiki taýdan neneňsi baglanyşyanlygyna garap, toparlara bölüp öwrenilen goşma sözlemiň ýene-de bir bölegi bu baglaýjysyz goşma sözlemdir.

Baglaýjysyz goşma sözlem

Baglaýjysyz goşma sözlemleri hasyl edýän ýönekeý sözlemler düzmeli ýa eýerjeňli baglaýjy serişdeler arkaly däl-de sözlemleriň tertibi gurluşy manysy, leksika-grammatiki serişdeler we baglaýjy dyngy (pauza) arkaly baglanyşýarlar. Şu hili goşma sözlemlere **Baglaýjysyz goşma sözlem diýilýär**.

Baglaýjysyz goşma sözlemlerde düzmeli ýa eýerjeňli baglaýjy serişdeleriň gatnaşmaýanlygy üçin , bulary düzmeli we eýerjeňli goşma sözlemlere bölmäge esas yok. Çünki goşma sözlemler düzmeli we eýerjeňli diýen toparlara bölünende,

meseläniň logiki tarapyna esaslanýlan anyk grammatiki görkezijilere daýanylýar. Şeýle şekil görkezijiler bolsa düzmeli we eýerjeňli diýen toparlara bölmek mümkin däl. Çünki baglaýjysyz goşma sözlemleriň many tarapy has umumy we örän sypjak bolup, dürli tarapa çekelemäge ýol goýýar. Türkmen dilinde goşma sözlemleriň heň gurluşy bolsa entek öwrenilmeyän gelýändir. Şonuň üçin baglaýjysyz sözlemleriň heňine ýa-da ondan gelip çykýan many gatnaşygyna esaslanyp, düzmeli we eýerjeňli goşma sözlemleriň arasynda açmak örän kyn düşýar, käbir halatlarda bolsa bütinleý mümkin hem däl Myssal üçin: “ Oglan howlugar, tutana wagtynda bişer” ýaly baglaýjysyz goşma sözlemler bir işde düzmeli goşma sözlem hökmünde derňelýän bolsa başga bir işde eýerjeňli goşma sözlem hasaplanýar bolsa “Oglan howluga-da ,tudana wagtynda bişer “ ýaly ulanyp bolýanlygyna çalgylanyp, gaýdym eýerjeňli goşma sözlem diýip ykrar edýärler.

Edil şunuň ýaly: “Gyş düşdi , howa sowady” diýen sözlem bir ýerde düzmeli goşma sözlem hasaplanýsa başga bir işde netije eýerjeňli goşma sözlem diýip düşünilýär.

Munuň ýaly mysallary başgada köp getirmek mümkin .Munuň özi baglaýjysyz goşma sözlemleri galybyna salyp düzmeli we eýerjeňli diýen toparlara bölmekligiň juda şertlidigini onuň üçin ýeterlik grammatik tutarygynyň ýoklygyny bildirýär.

Baglaýjysyz goşma sözlemleri düzmeli we eýerjeňli goşma sözlemlere böljek bolmaklyk aslyýetinde olary baglaýjy goşma sözlemleriň galybyna salyp öwrenmeklikden gelip gelip çykypdyr. Dogry, baglaýjy goşma sözlemler bilen baglaýjysyz goşma sözlemleriň arasynda many we heň taýdan belli bir umumylygyň bardygy düşnüklidir.

(Häzirki zaman türkmen dili sintaksis) sah 300-301

Diýmek “ **Häzirki zaman türkmen dili sintaksis** “ kitabynda “**Goşma sözlem** “ hakyndaky umumy maglumaty özleriniň gurluşy we bölünişlerine daýanan halda berlişini ýokarda her bir bölüniş tärleri bilen nygtalyp geçilen bolsa-da elbetde bu iň gereklişi we gysgaldylyp alnan maglumatlarym diýip hasaplaýaryn.

Sebäbi bu “**Goşma sözlem** “ temasy bir agyz söz bilen jemläp gutardylan maglumat diýip beýanlamak gaty kyn düşülendir. “**Goşma sözlem** “ özüniň gurluşy boýunça belläp geçiler “Düzmeli goşma sözlem” , “ **Eýerjeňli goşma sözlem** “ hem-de “**Baglaýjysyz goşma sözlem** “ diýip öz pudaklaryny alyp gaýdan bolsa-da bu üç pudaklar öz gezeginda maýda birnäçe şahalary ýaýradyp şöhlenendigi gös –göni aýdyňlaşandyr.

Men pudaklardan ýaýran maýda şahalaryň her haýsyna tagtalyp otyrmadyk halda esasy pudaklara ýüzlenip mysallar bilen kesgitläp gysga we gerekli maglumatlara söýenşik berendir.

Meniň bu makalamda esasy göz- başyny alyp gaýdan möçbere pursat berip, ýazylan bu makala mowzugyny “Türki dillerde goşma sözlemleriň “ ulanylyşy. Türkmen we Garagalpak dili mysalynda , diýilen bu iki diliň yagny, türkmen , garagalpak dilleriniň türki dillerde öz ornuny almaklary hem-de ýakyn diller gatnaşygynda öwrenilip gelinýänlikleri nygtap ýokarda öz ene dilimiz bolan türkmen dilinde goşma sözlemleriň ulanylyşy bara-da umumy maglumaty beren bolsam bu maglumatlara esaslanyp “ Häzirgi qaraqalpaq ädebiy tili Atabay Däwletow sintaksis awtorlar- U . Däwletow beren maglumatlara esaslanyp göz gezdirenimde türkmen dilindäki atlandyrylan “ **Goşma sözlem** “ garagalpak dilinde bolsa, “**Qospa gäp**” diýilip at berlendir. Indi bolsa , ýokardaky agzalan awtorlaryň kitabyndan peýdalanyp türkmen dilinde berilen goşma sözlemleri garagalpak dilinde berilen qospa gäp bilen salyşdyryp arkaly syn berip geçeyin.

“Qospa gäp “(Häzirki qaraqalpaq tili sintaksis sah 149- 150).

Q. q. haqqında tüsinik .Q .q eki yamasa bir neshe jay gäplerdiň grammatikalik qurallar arqaly baylanisinan düziletugin bir pütün sintaksislik birlik . Q . gäptiň quramina kirgen jay gäpler predikativikke iye boldi, biraq olar öz aldina qollanilgan jay gäpler menen teňbe- teň dep qaralmaydi öz aldina qollanilqan jay gäpler neshe sözden quralsada, olardan bir näwiýe pikirtiýanaqliligi (mazmun) aňlatadi .

Q. qäptegi pikir tiýanaqliligi, olar neshe jay gäpten düzilse, sol düzilistiň bir pütünligi arqaly bildiriledi. Olardiň quranundagi jay gäplerdi sol düzilistiň bir pütünligini sol komplekste üzip alqan jagdayda öz aldina qollanilgan jay gäplerdi bolip köringen menen, qandayda bir mänilik baylanistiň üzilgenligi bayqaladi.

Misal : 1 .Azanda tuw uzaqтан örkesh –örkesh tawlar korinedi.

2 .Ol joldaslarina birnärselerdi aytip baqirdi, joldaslari ogan qaramaydi .(Ö.X 4. Güzgi batpaq gedir- budir bolip qatip qalipti, sonliqtan jüziw juda qiyin. (T.Q) Bul gäplerdiň birinshi öz aldina qollanilgan jay gäp ,qalqanlari qospa gäp. Bulardagi ayirmashliq öz aldina qollanilgan jay gäp belgili bir pikir tiýanaqlikäna iye bolip , kommunikatiwlik xizmeti jaqinan bir waqiya tuwrak xabarlaydy . Al qospa gäptiň qurqmundagi jay gäpler mazmuni jaqinan bir –birine baylanisik bolqan eki yamasa birneshe waqiyaniň birligi sipatinda qospa oydi bildiredi . Demek ,qospa qäp eki yamasa birneshe jay qäplerdiň struktura häm mänilik baylanisinan düzilip , kommunikatiwlik xizmeti jaqinan eki yamasa birneshe waqiya, hädiselerdiň bir pütün mazmuniniň birligi retinde uqinaladi.

Garagalpak dilinde berilen “**Qospa gäp** “ yagny türkmen dilindäki “**Goşma sözlem** “ bilen deňşdirenimizde olaryň biri-biri bilen meňzeşligi we aýratynlyklaryny şeýle nygtamak bolar.

Garagalpak dilinde goşma sözlem iki ýa –da birnäçe ýönekeý gepleriň grammatikalyk gurallar arkaly baglanyşykda düzülýän bir bitin sintaksislik birlik. Goşma sözlemiň düzüminegirýän ýönekeý sözlemler predekatiwligi eýe bolýar , ýöne olar özbaşdak ulanylýar ýönekeý sözlemler bilen deň diýlip garalmaýar. Özbaşdak ulanylýan ýönekeý sözlemler näçe sözden gurnalsada , olardan bir pikir (mazmun) aňladylýar. Goşma sözlemdäki pikir zygiderliligi, olar näçe ýönekeý sözlemden düzülse , şol düzgüniň bir bitinligi arkaly bildirilýär. Olaryň düzümindäki ýönekeý sözlemleri şol kompleksden üzüp alýan ýagdaýda özbaşdak ulanylýan ýönekeý geplerdek bolup görünýäni bilen nähilide bir manydaş baglanyşygyň üzülenligi duýulýar

Mysal :1 . Azanda hol uzakdan örkeç –örkeç daglar görünýär.

2. Ol ýoldaşlaryna birnämelere gygyrdy, ýoldaşlary oňa garamaýardy.

Bu sözlemlerde birinjisi özbaşdak ulanylýar ýönekeý sözlem ,beýlekisi goşma sözlemdir.

Diýmek türkmen dilinde sözlemler gurluşyna görä iki sany uly topara ýönekeý hem goşma sözlemlere bölünlään bolsa , şeýlelikde garagalpak dilinde hem jaý gäp – ýönekeý sözlem Qospa gäp – goşma sözlem diýlip birmeňzeşlik girizilendir.

Dasturiy tushinik boyunsha jay gäpleri dizbektewshy danaker ham intonosiya orqali öz ara bir –birine qarezsiz, teň manili baylanista kelgen qospa qapler dizbekli qospa qap dep ataladi .A quramindagi jay gapleri söz formalan bagindiriwshy danakerler häm dänelik xizmetdegi sözler arqali baylanisy, biri ekinshisini tusinturiv arqali baqininqli baylanista kelgen qospa gapler baqininqli qospa qap boladi.Usi siyaqli özgesheliklerine qarqay qospa qapler dizbekli qospa gap ham baginisiqli qospa gap bolip ekige bolinedi.

Şeýlelik-de düşünişimiz boýunça ýönekeý sözlemleri düzüji baglajy hem intonatsiýa arkaly bir- birine garaşsyz deň manyly baglanyşykda gelen goşma sözlemler düzmeli goşma sözlem diýip atlandyryldy. Eýsem düzümindäki sözlemleri söz formalary , garaşly soyuzly hem soyuzlyk hyzmatdaky sözler arkaly baglanyp biri ikinjisini düşündiriş arkaly garaşly baglanyşykda gelen goşma sözlemler garaşly goşma sözlem bolýar. Şol sebäpli özgeçeliklerini garap goşma sözlemler soyuzly goşma sözlem hem garaşly goşma sözlem bolup ikä bölünýar.

Soňky wagtlyary sintaktik ylmynyň anyklanmagy boýunça goşma sözlemleriň dessurly öwrenilip gelinýän iki bölümlü klassifikatsiýasyň üçe (düzmeli –dizbekli , garaşly-baginiňqili , soýuzsyz- dänekersiz) bolup öwrenmek tipologiýasy orun aldy.

Sintaktik baglanyşyk boýunça türkmen dilinde iki topara:

- a) **Düzmeli baglanyşyk**
- b) **Eýerjeňli baglanyşyk** diýip bölünipdir.

Garagalpak dilinde munuň aýratynlygy belläp geçişimiz ýaly

a) Düzmeli goşma sözlem

b) Garaşly goşma sözlem

bolup iki topra bölünenden soň soňky wagtlarda (düzmeli, garaşly, soyuzsyz) diýip üçe bölnüp öwrenilendigi nygtaldy.

Garagalpak dillerinde-de goşma sözlemleriň birnäçe pudaklara bölnüp öwrenilendigi mälim boldy. Esasy pudaklary IV bapdan ybarat bolup olaryň hersine yene maýda şahalara bölnüp özlerine degişli mysallary bilen pugta kesgitlenendir.

I. Dizbekli . qospa gäp

Düzmeli goşma sözlem

II. Baqeniňqili qospa gäp

Garaşly goşma sözlem

III. Dänekersiz qospa gäp

Soýuzsyz goşma sozlem

IV. Aralas qospa gäp

Garyşyk goşma sözlem

Diýip esasy bölümleri öz içine alyp öwrenilip gelinýändir.

Türkmen dilinde goşma sözlemleri grammatiki taýdan neneňsi baglanyşyanlygyna garap üç topara bölnüp öwrenildi.

Diýmek bularyň aýratynlygy türkmen dilinde üç , garagalpak dilinde-de dörde bölünen esasy eýe bolan goşma sözlemler diňe Dizbekli qospa gäptiň türkmen dilindedede bolsa Düzmeli goşma sözleme dogry gelýändigini we başga sözlemleriň aýratyn aýratyn alyp öwrenilýändigini duýýarys.

Elbet-de her bir diliň ylmy taýdan , grammatiki taýdan çuňňur öwrenilişi we gurluşynda giňden aýratynlyklar bardygyny şeýle analizlemek arkaly aýdyňlaşýar.

Türki diller garyşyp

Dogan –dostluk ýaşayar

Her millet öz dili bar

Erkin ýurtda ýaýnaýa.

Peýdalanylan Edebiýatlar

- 1 . N. Nartyýew , M. Penjiýew , A. Myradow .Häzirki zaman türkmen dili .Sintaksis. Okuw kitaby .Aşgabat Ylym 2002 -352 –sah.
- 2 . A. Dawletow , M. Dawletow , M. Qudaýbergenow . Häzirgi qaraqalpaq ädabiy tili Sintaksis .Nokis 2009
3. M.D. Davenov,
M.D. Davletov .

Häzirgi qaraqalpaq ädabiy tiliniň grammatikasy Sintaksis .

Nokis -1992 564- sah.

References

1. N. Nartyev , M. Penjiyev , A.Muradov .Modern Turkmen language.Syntex. Textbook .Ashgabat Science 2002 -352 –page.
- 2 . A. Davletov , M.Davletov , M. Qudaybergenov . Syntax of modern Karakalpak literary language .Nokis 2009
3. M.D. Davenov. M.D.Davletov .Syntax of modern Karakalpak literary language grammar Nokis -1992 564- page.

